

*Віталій Олександрович Карпінков,  
юрист I категорії  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка,  
кандидат юридичних наук*

## ПРАВОВА РЕАЛЬНІСТЬ В АСПЕКТІ ІНТЕГРАЦІЙНОЇ НАДБУДОВИ СУСПІЛЬСТВА

Правова реальність, будучи фундаментальною науковою категорією, є системою взаємопов'язаних та взаємоузгоджених елементів, які в сукупності становлять автономну сферу людського буття. Пізнати право неможливо, не заглибившись у саму сутність світу права. На сучасному етапі розвитку юридичної науки вкрай важливо глибше дослідити феномен правової реальності в аспекті його співвідношення з правовою системою, правовим життям і правовою надбудовою суспільства, а також з'ясувати роль правової реальності у забезпеченні інтеграції суспільства та його правової сфери.

Складний характер правової реальності перешкоджає однозначному тлумаченню цього суспільного феномену, що призводить до плюралістичності його розуміння. Значний внесок в аналіз досліджуваної категорії зробили вітчизняні вчені О. Бандура, С. Гусарев, Ю. Єршов, А. Козловський, В. Лемак, Л. Луць, С. Максимов, Н. Оніщенко, П. Рабінович, Т. Тараконич та ін. У їхніх працях виокремлені різні аспекти прояву правової реальності, однак її взаємодія з правовою надбудовою в аспекті забезпечення її інтеграції ще не була предметом наукових пошуків.

Метою цієї статті є визначення взаємодії правової реальності та правової надбудови суспільства і виокремлення аспектів взаємодії правової реальності, держави та суспільної свідомості як важливих інституцій правового життя та засобів забезпечення його інтеграції.

Аналіз місця правової реальності у правовій надбудові суспільств потребує визначення співвідношення економічного базису і юридичної надбудови. Економічний базис є основою суспільства як системи, що інтегрує всі його частини, підсистеми в єдиний організм, обумовлює у підсумку їх зміст, функціонування та розвиток [1, с. 108].

Категорія «правова надбудова» набула широкого застосування у марксистському правознавстві для характеристики частини надбудови будь-якого класового суспільства, яка виникає на основі економічного базису певного суспільства, відображає його в специфічній правовій формі й активно, за допомогою всієї системи юридичних засобів, впливає на нього. Звідси призначення поняття «юридична надбудова» в понятійному апараті науки полягає в тому, щоб, з одного боку, показати залежність всіх правових явищ від виробничих відносин, тобто розкрити їх надбудовний характер, а з другого — вказати на можливість їх зворотної дії на економічний базис. У правову надбудову включаються різні правові явища: законодавство, правовідносини, акти реалізації права тощо. При цьому кожне із них «розміщується» у тій наближеності до економічного базису, якою мірою воно впливає на нього. Для юридичної надбудови характерний тісний взаємозв'язок правових явищ, що до неї входять, який має характер стійкої закономірності [2, с. 321].

Юридична надбудова — це надбудова над економічним базисом, в якій розрізняють правосвідомість, право, правовідносини та інші правові (юридичні) явища; характер юридичної надбудови визначається базисом, сукупністю пануючих відносин виробництва, розподілу, обміну та споживання [3, с. 132].

Якщо право є відносно стійким елементом юридичної надбудови, то правосвідомість є більш гнучким і рухливим її елементом. Саме в правосвідомості насамперед реєструються й оцінюються найменші зміни у сфері виробництва, обміну і розподілу. У правосвідомості формулюються зав-

дання, що стоять перед суспільством у галузі правового регулювання. Вона забезпечує зв'язок між економічним базисом і правом [4, с. 328].

Правова надбудова — це поліструктурний комплекс, у якому кожний з елементів включає різні підсистеми, наприклад, галузі права і правові інститути. З кожною підсистемою держава пов'язана своїми функціями й організаційною структурою. Цей зв'язок може бути безпосереднім (прямим) і непрямим (опосередкованим). У правову надбудову входить правова ідеологія, але формування її в одних випадках є прямим обов'язком державних органів — це розробка концепції боротьби з організованою злочинністю, а в інших — викладання права у приватному навчальному закладі не належить до їх компетенції взагалі. Не можна не відзначити й того факту, що правова надбудова слугує для інтеграції елементів всієї політичної системи суспільства, є нормативною основою їх функціонування та створює гарантії не тільки належного правопорядку, а й політичного порядку загалом. Держава в політичній системі є основною ланкою [5, с. 41]. Категорія «правова надбудова» розкриває місце розташування всіх правових явищ у суспільній системі відносно економічного базису.

На нашу думку, структуру правової надбудови становить право, правові відносини, правосвідомість, правова ідеологія, правові погляди, суб'єктивні права й обов'язки, правосуддя, правопорядок, законність, нагляд, правотворча та правозастосовна діяльність, механізм держави, установи тощо.

Правова надбудова суспільства як цілісна система володіє такими властивостями: цілісністю, структурністю, взаємозалежністю системи і середовища, ієрархічністю, множинністю опису. Цілісність правової надбудови означає незалежність системи від властивостей складових її елементів, відсутність в останніх властивостей цілого, а також залежність кожного елемента цієї системи від його місця та функцій усередині єдиного цілого. Структурність надає можливість аналізувати систему надбудови через встановлення зв'язків та обумовленість її функціонування не лише за значенням окремих елементів, а й за властивостями її структури.

Взаємозалежність системи і середовища означає, що система формує і виявляє свої властивості в процесі взаємодії з середовищем, під яким у цьому випадку слід розуміти зовнішні щодо конкретної системи об'єкти.

Ієрархічність означає, що кожен елемент правової надбудови, у свою чергу, може розглядатися як інша система, а досліджувана у цьому випадку цілісність є одним із компонентів системи.

Як системне утворення правову надбудову суспільства характеризують специфічні ознаки, які впливають з основних властивостей: 1) система характеризується загальною метою; 2) очолюється і формується центром, що управляє (органом управління); 3) забезпечує розвиток системи завдяки внутрішнім і зовнішнім чинникам. Правову надбудову можна розглядати як компонент найбільш суб'єктивно-об'єктивної системи — суспільства, яка прагне до досягнення певної мети (виживання, прискорення розвитку тощо). Отже, правова надбудова як компонент суспільної системи теж є системним явищем. Системність обумовлює наявність центру, що управляє, корегує діяльність системи, визначає шляхи і способи їх досягнення.

Об'єктивна зумовленість права характеризується тим, що, по-перше, воно є явищем похідним відносно економіки і належить до надбудови суспільства, по-друге, право належить до більш широкої системи, що іменується правовою. Тому праву притаманні такі об'єктивні властивості: воно розвивається через правовідносини, породжувані економічними відносинами, а вже потім встановлені чи санкціоновані державою; під впливом правовідносин і правосвідомості розвиваються не лише норма права, право, а й правова система і правова надбудова [6, с. 260].

Правова надбудова характеризує місце правових явищ стосовно економіки, наголошує на вторинності правових явищ відносно виробничих відносин, які є первинними, базисними. Поняття правової реальності ширше за обсягом (у тому числі за кількістю утворюючих її елементів) і дещо інше за своїм функціональним призначенням [7, с. 86–87].

Л. Явіч ототожнює правову реальність з юридичною надбудовою. «Правова дійсність, юридична надбудова складаються зі всієї сукупності правових явищ (правосвідомості, правових норм, правовідносин, суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, правопорядку тощо)» [8, с. 75].

Категорія «правове життя» є схожою з категорією «правова реальність», оскільки вони визначають одні й ті самі межі суспільної дійсності, проте вони є різними за своїм змістом. Так, гово-

рячи про правову надбудову, ми маємо на увазі правові явища суспільства, які співвідносяться з базисом, у цьому основне ґносеологічне навантаження категорії «надбудова». Надбудова відображає найзагальніший рівень правової системи і складається з найзагальніших проявів правової дійсності, таких як право, правовідносини, правосвідомість тощо [9, с. 52].

Таким чином, категорія «правова надбудова» розкриває місце всіх правових явищ у суспільній системі щодо економічного базису. Водночас найширшим правовим поняттям, яке охоплює усі без винятку правові явища, що існують у суспільстві, є правова реальність.

Природа правової реальності обумовлює можливість аналізу її місця в системі правової надбудови за двома основними напрямками. По-перше, по лінії співвідношення правової реальності з державою та іншими елементами політичної системи. Адже саме держава є суб'єктом творення, закріплення та охорони елементів правової реальності, яка, в свою чергу, забезпечує правову основу прийняття, реалізації та охорони владних рішень. По-друге, по лінії співвідношення правової реальності з формами суспільної свідомості й особливо з їх нормативним виразом — із системами соціальних норм. Адже правова реальність забезпечує порядок суспільних відносин та потребує усвідомлення суб'єктами.

Самостійний характер держави і правової реальності та їх належність до різних сфер надбудови визначає особливості цих категорій. Адже держава як елемент правової надбудови є особливою формою організації суспільства, первинним елементом структури є орган, що формується населенням чи державою; органи функціонують за принципом розподілу повноважень; держава є суб'єктом міжнародних відносин; є складовою політичної системи суспільства. Правова реальність забезпечує правовий вплив, її первинним елементом є право як сукупність норм; формується переважно державою; елементи мають самостійний, однак взаємодіючий характер; формального вираження набуває через юридичні документи; регламентує діяльність та взаємодію інших елементів надбудови; відображає волю певних суб'єктів чи суспільства загалом; регулює відносини шляхом встановлення зразків поведінки; належить до правової системи суспільства.

Вирішальна сторона глибокої єдності держави та правової реальності — їх взаємообумовленість і взаємопроникненість. Сутність держави виявляється у тому, що вона: є безпосереднім суб'єктом формування правової реальності, її гарантування; використовує правову реальність для відображення власної волі та досягнення мети функціонування; здійснює правотворчу діяльність, визнаючи потребу в юридичній регламентації суспільних відносин; визначає найбільш раціональну форму правової реальності та надає їй загального значення; забезпечує правову реальність авторитетом державної влади; надає юридичного значення звичаям, судовим рішенням та положенням нормативних договорів як елементом правової реальності; забезпечує динаміку правової реальності, її відповідність об'єктивним потребам суспільства та розвиток; визначає ресурс правової реальності як засобу управління суспільством; забезпечує політичні, організаційні та юридичні передумови функціонування правової реальності; забезпечує утвердження правових основ суспільного життя; сприяє зміцненню правопорядку; виключає протиправні дії суб'єктів у досягненні суспільно значущих результатів правової реальності; формує ефективну правову політику; забезпечує реформування юридичних установ, якості законодавства та результативну боротьбу зі злочинністю. Однак взаємообумовленість держави і правової реальності неможливо вважати абсолютною чи односторонньою. Правова реальність щодо держави теж відіграє велику роль. Сутність правової реальності виражається у тому, що вона: закріплює структуру держави та взаємодію елементів механізму; визначає повноваження державних структур, межі впливу держави на суспільство; створює юридичні передумови ефективного функціонування держави; закріплює форму держави та політичний режим; впливає на державу в процесі її взаємодії з населенням та особою; закріплює права націй, впливаючи на державну політику взаємодії з ними; забезпечує можливість здійснення дієвого контролю за діяльністю державного апарату; закріплює загальнолюдські цінності, яких дотримується держава; визначає статус держави як суб'єкта управління та суб'єкта міжнародних відносин; забезпечує усвідомлення відношення держави з боку суспільства і населення; є засобом легітимізації державного примусу шляхом визначення підстав, меж, форм і процедур його застосування; обмежує державу в її бажанні підпорядкувати суспільство, закріплюючи її службову роль і призначення; визначає взаємодію держави та інших елементів політичної системи суспільства.

Важливим аспектом дослідження співвідношення правової реальності та правової надбудови є визначення їх взаємодії з суспільною свідомістю. Суспільна свідомість — це сукупність ідей, теорій, поглядів, уявлень, почуттів, вірувань, емоцій людей, настроїв, у яких відображається природа, матеріальне життя суспільства і вся система суспільних відносин [10, с. 564]. Суспільна свідомість становить фундаментальну особливість суб'єктів відображати соціальну дійсність при визначальному впливі суспільного буття. Вона є певним способом інтеграції людей та з'являється як особлива реальність, яка має свою логіку розвитку, особливу мову, символіку, власне виробництво. Продукти цього виробництва (ідеї, погляди, теорії тощо) забезпечують механізм об'єднання людей. Суспільна свідомість бере на себе функцію представляти суспільство та суспільний інтерес і формувати індивідуальну свідомість [11, с. 88].

Особливістю суспільної свідомості є те, що вона у своєму впливі на буття може немовби оцінювати його, розкривати його потаємний сенс, прогнозувати, через практичну діяльність людей перетворювати його. Отже, суспільна свідомість епохи може не тільки відображати буття, а й активно сприяти його перетворенню. Відносна самостійність суспільної свідомості виявляється у тому, що вона має наступність. Нові ідеї виникають не на порожньому місці, а як закономірний результат духовного виробництва на основі духовної культури минулих поколінь. Будучи відносно самостійною, суспільна свідомість може випереджати суспільне буття або відставати від нього.

Взаємодія правової реальності і правової свідомості визначається так: правова реальність є відображенням суспільної свідомості, складається із нормативних узагальнень, які мають мовну форму закріплення і вияву; правова реальність є продуктом духовної культури і сама становить певну духовну цінність; правова реальність відображає і закріплює ціннісні інститути суспільства; правова реальність фіксує, охороняє та створює організаційні передумови функціонування і розвитку відносин у сфері ідеології, духовної культури та моралі; через систему суб'єктивних прав сприяє розвитку творчих здібностей людини, упорядковуючи при цьому їх взаємодію.

З другого боку, суспільна свідомість забезпечує: необхідність правової реальності для суспільства; рівень усвідомлення правових категорій; відповідність правової реальності об'єктивним закономірностям розвитку суспільства і суспільним потребам. При цьому необхідно зазначити, що правова реальність є незалежною від суб'єктивної думки існуючої дійсності [12, с. 15–16].

Таким чином, правова реальність є важливим елементом правової надбудови суспільства, яка залежить від рівня розвитку економічних відносин, взаємодіє з іншими елементами правової надбудови і має самостійний характер та функціональне призначення.

Дослідження співвідношення правової надбудови та правової реальності дає можливість зробити висновок про те, що правова надбудова характеризує місце правових явищ щодо економіки, наголошує на вторинності правових явищ відносно виробничих відносин, які є первинними, базисними.

Категорія «правова надбудова» є суміжною з категорією «правова реальність», оскільки вони визначають одні й ті самі межі суспільної дійсності, проте є різними за своїм змістом. Так, говорячи про правову надбудову, ми маємо на увазі правові явища суспільства, які співвідносяться з базисом, у цьому основне гносеологічне навантаження категорії «надбудова». Надбудова відображає найзагальніший рівень правової системи і складається з найзагальніших проявів правової дійсності, таких як право, правовідносини, правосвідомість тощо. Правова надбудова розкриває місце всіх правових явищ у суспільній системі щодо економічного базису. Водночас найширшим правовим поняттям, яке охоплює всі без винятку правові явища, що існують у суспільстві, є правова реальність.

#### Список використаних джерел

1. *Алексеев С. С.* Общая теория права : учеб. / С. С. Алексеев. — 2-е изд. — М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. — 576 с.
2. *Гойман-Калинский И. В.* Элементарные начала общей теории права : учеб. пособие / И. В. Гойман-Калинский, Г. И. Иванец, В. И. Червонюк ; ред. В. И. Червонюк. — М. : Право и закон: КолосС, 2003. — 544 с.
3. *Явич Л. С.* Основы знаний о советском государстве и праве / Л. С. Явич. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1979. — 135 с.



4. *Диалектический и исторический материализм* / ред. А. П. Шептулин. — М. : Политиздат, 1985. — 414 с.
5. *Общая теория права и государства* : учеб. / под ред. В. В. Лазарева. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Юристъ, 2001. — 520 с.
6. *Копейчиков В. В.* Правознавство : підруч. / В. В. Копейчиков. — 7-ме вид., стереотип. — К. : Юрінком Інтер, 2003. — 736 с.
7. *Общая теория права* : курс лекций / под общ. ред.: В. К. Бабаев. — Н. Новгород : Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. — 544 с.
8. *Явич Л. С.* Сущность права. Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений / Л. С. Явич. — Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1985. — 207 с.
9. *Тиунова Л. Б.* О системном подходе к праву / Л. Б. Тиунова // Советское государство и право. — 1986. — № 10. — С. 46–52.
10. *Філософія*: конспект лекцій для студентів факультету соціології та управління / уклад. О. С. Александро́ва. — Запоріжжя : ЗНУ, 2011. — 125 с.
11. *Філософський словник* / за ред. В. І. Шинкарука. — 2-ге вид., перероб. і доповн. — К. : Голов. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.
12. *Недбайло П. Е.* Объективное и субъективное в праве (к итогам дискуссии) / П. Е. Недбайло // Правоведение. — 1974. — № 1. — С. 14–25.

**Карпичков В. О. Правова реальність в аспекті інтеграційної надбудови суспільства**

Акцентується увага на багатоаспектному характері правової реальності як світу права. Визначено значення правового суспільства як сукупності всіх правових явищ, які взаємодіють з економічним базисом та впливають на нього. З'ясовано структуру і властивості правової надбудови та її роль у забезпеченні інтеграції суспільства; напрями аналізу місця правової реальності у правовій надбудові суспільства. Перший із них полягає у взаємодії досліджуваної категорії та держави, другий — у визначенні взаємодії правової реальності та суспільної свідомості.

*Ключові слова:* правова реальність, право, держава, суспільна свідомість, правова надбудова.

**Карпичков В. А. Правовая реальность в аспекте интеграционной надстройки общества**

Акценти́ровано внимание на многогранном характере правовой реальности как мира права. Определено значение правовой надстройки общества как совокупности всех правовых явлений, взаимодействующих с экономическим базисом и воздействующих на него. Установлено структуру и свойства правовой надстройки общества. Предложено направления анализа места правовой реальности в правовой надстройке общества. Первый из них состоит в определении взаимодействия исследуемой категории и государства, второй — в определении взаимодействия правовой реальности и общественного сознания.

*Ключевые слова:* правовая реальность, право, государство, общественное сознание, правовая надстройка.

**Karpichkov V. The legal reality in terms of integration superstructure of society**

Attention is focused on the multidimensional nature of the legal reality as the world of law. Ante rule of law as the totality of legal phenomena that interact with the economic base and affect it. It is shown the structure and properties of the legal superstructure and its role in social integration. It is shown Directions analysis of the place of legal reality in the legal superstructure of society. The first one is the study of interaction between category and state, the second — in determining the legal reality interaction and social consciousness.

*Key words:* legal reality, law, government, social awareness, legal superstructure.

## АКСІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ

Інтеграційні процеси в Україні вимагають зміни усталених підходів до розуміння права. Донедавна панівне нормативістське визначення права і системи загальнообов'язкових норм, створених державою і забезпечуваних державним примусом, зведення його, по суті, до системи законодавства більше не відповідає тим викликам і вимогам громадянського суспільства, яке формується в Україні. Проголошення прав та свобод людини найвищою соціальною цінністю, утвердження на конституційному рівні принципу верховенства права передбачає сприйняття права передусім як певної міри соціальної справедливості. У зв'язку з цим на перший план виходить його аксіологічний вимір. Як зазначено у Рішенні Конституційного Суду України 2004 р. у справі про призначення судом більш м'якого покарання, «одним із проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України. Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи» [5]. Оцінку того, чи є відповідний закон справедливим, а отже, правовим, повинен давати суд. У процесі правозастосовної діяльності при вирішенні конкретних правових конфліктів суди дуже часто змушені з'ясовувати зміст правових норм, надавати ясності незрозумілим правовим конструкціям або навіть самостійно формулювати окремі правоположення для заповнення прогалин та усунення неточностей у законах. За таких обставин видається слушною думка про те, що у своїй діяльності судова влада повинна не тільки застосовувати закон, а й створювати загальні норми, коли законодавець мовчить [1, с. 21]. Відомі компаративісти К. Цвайгерт і Х. Кьотц, Р. Давід і К. Жоффре-Спінозі також вважають, що нездатність законодавця вчасно встигати за мінливою дійсністю є рушійною силою для розвитку судової правотворчості [6, с. 140, 403; 2, с. 142]. І одним із результатів такої правотворчості є судовий прецедент.

Аналіз останніх вітчизняних досліджень свідчить про посилення наукового інтересу до проблематики судового прецеденту. Зокрема, необхідно відзначити дослідження С. Шевчука та Н. Стедика, котрі розглядають прецедент у контексті проблематики судової правотворчості, на працювання Н. Гураленко, Л. Луць та Н. Пархоменко присвячені аналізу судового прецеденту в загальнотеоретичному контексті джерел права, а також вузькотематичні розробки Т. Анакіної, В. Кононенка, Д. Кухнюка, Б. Малишева та ін. Проте ціннісний аспект судового прецеденту не був предметом окремого вивчення. У зв'язку з цим метою нашого дослідження є висвітлення судового прецеденту саме в його аксіологічному вимірі.

Судовий прецедент як одна із форм зовнішнього вираження права спрямований насамперед на забезпечення рівності і справедливості — невід'ємних елементів принципу верховенства права. Головна ідея доктрини прецеденту — гарантувати, щоб однакові справи вирішувалися однаково. Втілення цієї ідеї забезпечує учасникам правовідносин рівність при вирішенні тих чи інших питань права. Дотримання прецеденту дає можливість сторонам спору передбачити з достатньою вірогідністю, яким чином буде вирішений спір з урахуванням прецедентної практики. У такий спосіб досягається певна визначеність у праві, підвищуються якісні характеристики права як регулятора суспільних відносин і міри соціальної справедливості. На нашу думку, найбільш влучно ціннісний аспект доктрини судового прецеденту охарактеризував відомий американський суддя минулого століття Б. Кардозо, котрий у своєму трактаті «Природа судового процесу» зазначав: